
Het bewogen begin

In de serie 'Het bewogen begin' staan pioniers in de Christengemeenschap centraal: wat heeft hen bewogen en welke van hun impulsen zouden in onze tijd verder ontwikkeld kunnen worden?

Friedrich Rittelmeyer (1872-1938)

door Bart Hessen (geestelijke gemeente Amsterdam)

Friedrich Rittelmeyer (1908), predikant in de Evangelische Kirche te Neurenberg

Voorjaar 1938 stond Friedrich Rittelmeyer op het punt om uit Stuttgart te vertrekken voor weer een lange reis, met op het programma diverse voordrachten in vijf verschillende grote steden en onderhandelingen met de autoriteiten in Berlijn, om opnieuw te proberen een dreigend verbod van de Christengemeenschap af te wenden. Voor zijn vertrek ging hij nog even langs bij het kantoor van de uitgeverij van de beweging. Hij was al bezig daar weg te gaan,

toen hij in de deuropening bleef staan, zich omdraaide en nog een keer rondkeek. Op de vraag of hij misschien iets vergeten was, zei hij ietwat verlegen: 'Men kan tegenwoordig niet weten of men elkaar nog weerziet...'.
.

Op 23 maart 1938, nu 70 jaar geleden, overleed Friedrich Rittelmeyer in Hamburg aan de gevolgen van een ernstige verkoudheid en hartzwakte. Karakteristiek is, dat hij zich tot op het laatst volledig gewijd heeft aan dat wat hem het belangrijkste was, het dienen van Christus: in de verkondiging (zijn laatste lezingen betroffen 'Christus, de Zonnegeest' en 'Christus, zoals hij zichzelf beschrijft'), in de dienst aan het altaar (hij celebreerde kort voor zijn dood nog de mensenwijdingsdienst in Hamburg) en in zijn zorg als aartsbewindsdrager voor de gehele beweging (nog op zijn sterfbed overlegde hij met een geestelijke uit Wenen, hoe in de gemeente omgegaan kon worden met de rassenwetgeving, nu Oostenrijk door de 'Anschluss' ook onder de Neurenberger wetten ging vallen).

Prediker

Friedrich Rittelmeyer wordt op 5 oktober 1872 geboren in Dillingen aan de Donau, waar zijn vader evangelisch-luthers predikant is. Twee jaar later verhuist de familie naar Schweinfurt in het Frankenland. Bij een pokkeninfectie loopt hij als kind een ernstige infectie op, die niet alleen resulteert in een lichte verlamming van zijn rechterzijde, maar die hem ook de rest van zijn leven een

broze gezondheid bezorgt. Lang blijft hij geplaagd door een onbestemde levensangst, die hij pas als jongvolwassene overwint, door op te zien naar de sterrenhemel en het Onze Vader innerlijk te spreken. Na zijn gymnasiumtijd studeert hij theologie, eerst in Erlangen, later in Berlijn. Hij is een ijverig student, die veel nadruk legt op innerlijke arbeid en zelfdiscipline. Een sterke stimulans ontvangt hij door de Ik-filosofie van Carlyle en Fichte. Het belang van het menselijk Ik en zijn relatie met het goddelijke zal hem zijn leven lang begeleiden.

Zijn eerste praktijkervaring doet hij op als vicaris in Würzburg, een harde leerschool. Naast de zware werklast in onderwijs en gemeentewerk, merkt hij al snel dat ook het preken hem niet meevalt. Hij besluit zijn preken intensief voor te bereiden, door zich diep in te leven in de verschillende mensen die de gemeente uitmaken en zo te formuleren, dat elementen en voorbeelden uit het leven zo goed mogelijk op hen aansluiten. Het maakt hem geleidelijk tot een alom gewaardeerd prediker.

Later zou hij zeggen dat hij veel te danken heeft gehad aan zijn moeilijke uren in die tijd, en nog het meest aan de allermeest moeilijke uren.

In 1902 wordt hij beroepen als predikant van de Heilige Geestkerk in Neurenberg. Geen prestigieuze aanstelling, want de Heilige Geestkerk verzorgde vooral zondagmiddagdiensten, naast de zondagochtenddiensten van de twee evangelische hoofdkerken in Neurenberg. Maar Rittelmeyers preken slaan in brede kring aan en al snel preekt hij voor een volle kerk met 1800 mensen. Er ontwikkelt zich een hechte vriendschap met de tien jaar oudere Christian Geyer, hoofdprediker aan de grote Sebaldus-kerk. Daar beiden bij de conservatieve Beierse kerkleiding als 'liberaal' te boek staan en tegenwerking ondervinden, sluiten zij zich aaneen in de strijd voor een vrijere, niet meer strak aan de belijdenisformules gebonden geloofsbeleving. Het is een strijd

die zou duren tot het begin van de eerste wereldoorlog. Het duo ontwikkelt zich tot de bekendste kanselredenaars in Duitsland, en geeft gezamenlijk het tijdschrift *Christentum und Gegenwart* uit.

In 1910 krijgt Rittelmeyer het verzoek een lezing te houden over recente religieuze stromingen. Aan de theosofie heeft hij, wegens een persoonlijke antipathie, tot dan weinig aandacht geschonken, maar ter voorbereiding van deze voordracht wil hij zich laten informeren. In een gesprek met Michael Bauer, theosoof en leraar in Neurenberg, is hij onder de indruk van zijn diepe christelijkheid en helderheid. Tussen de twee ontwikkelt zich een hechte vriendschap; ze treffen elkaar wekelijks, waarbij veel over meditatie en innerlijke ontwikkeling gesproken wordt.

Door Bauer wordt Rittelmeyer op Rudolf Steiner gewezen en hij begint zich met Steiners werken bezig te houden. De indrukken zijn sterk contrasterend; vele elementen zijn hem vreemd, maar op de achtergrond klinkt bij hem een stem: 'Als deze man gelijk heeft, dan ben jij met al je kennis maar een kleine dreumes. Dan moet je nog eens van voren af aan beginnen'.

De doorbraak komt als Rittelmeyer, met lange voorbereiding, werkt aan een aantal voordrachten en een boek over Jezus en hem gaandeweg het gevoel bekruipt: de Jezus die jij hier met de methoden van de moderne theologie probeert te beschrijven, dat is Jezus niet! In dat jaar komt Rudolf Steiner met zijn voordrachtenserie 'Van Jezus tot Christus' en ontmoeten Rittelmeyer en Steiner elkaar voor het eerst persoonlijk. Het is het begin van een lange weg van discussie en samenwerking, door Rittelmeyer beschreven in zijn boek 'Mijn ontmoeting met Rudolf Steiner'. Rittelmeyers medestrijder Geyer heeft het hier aanvankelijk moeilijk mee, maar gaandeweg kan ook hij het belang van deze impuls voor het religieuze inzien en zich daarmee engageren.

In 1916 wordt Rittelmeyer beroepen als hoofdprediker aan de Neue Kirche in Berlijn. Neurenberg laat hem node gaan, want hij heeft zich, naast zijn befaamde preekvaardigheid, ontwikkeld tot een geliefd zielzorger. In Berlijn beleeft hij het hoogtepunt van zijn reputatie als kanselredenaar, in de rijkshoofdstad van een land dat al twee jaar in de oorlog verwickeld is. Hij preekt elke tweede zondag en organiseert op woensdagavond bijeenkomsten waar actuele thema's besproken worden.

In het openbaar komt hij geleidelijk meer uit voor zijn betrokkenheid bij de antroposofie en de bevruchting van het religieuze leven die daardoor mogelijk is. Maar concrete stappen tot een religieuze vernieuwing neemt hij niet. Hij wil op dit punt niet verder gaan, dan het in zijn preken laten doorstromen van wat hij door zijn ervaringen met Rudolf Steiner en de meditatie heeft ontwikkeld. In 1917 zegt Rudolf Steiner tot hem "Ik moet mij in mijn levensopgave beperken tot het occulte, anders kom ik er niet doorheen. Het religieuze is *uw* taak". Achteraf weet Rittelmeyer, dat dit een moment was waarop hij had moeten doorvragen.

Moeilijke keuze

In 1918 maakt Rittelmeyer een ernstige val in de bergen en loopt daarbij een gebroken been en hoofdletsel op. Niet alleen duurt zijn herstel erg lang (ondanks het feit dat hij in 1919 op uitnodiging een voordrachtsreis naar Skandinavië maakt, kan hij tot voorjaar 1921 slechts gedeeltelijk zijn werk uitoefenen), het zou hem de rest van zijn leven perioden met zware hoofdpijn bezorgen. Door deze lange tijd van verminderde activiteit is hij aanvankelijk niet op de hoogte van het initiatief van enige jonge studenten, die Rudolf Steiner om hulp vragen bij het vinden van wegen voor religieuze vernieuwing. Hij kan wegens ziekte ook niet aanwezig zijn bij de eerste twee cursussen die Rudolf Steiner geeft in juni en september/oktober

1921 voor de gestaag gegroeide groep mensen die zich voor deze nieuwe mogelijkheid interesseren. Maar het is duidelijk dat voor het welslagen van het initiatief de medewerking van de 'zwaargewichten' Rittelmeyer en Geyer essentieel is. In 1922 voeren intensieve gesprekken tussen Rudolf Steiner, Friedrich Rittelmeyer, Christian Geyer en de jonge Emil Bock tot stappen, die leiden tot de oprichting van de Christengemeenschap als beweging voor religieuze vernieuwing.

Ondanks zijn diepe verbondenheid met de antroposofie als impuls voor een nieuwe verbinding van de moderne mens met Christus, is het een moeilijke keuze voor Rittelmeyer om zich met deze beweging te verbinden. Alles wat hij in Berlijn heeft opgebouwd zal hij moeten achterlaten, want hij voorziet dat velen, die hem daar hadden leren waarderen, deze stap niet mee zullen kunnen maken. Daarbij komt de onzekere toekomst voor zijn gezin met zes kinderen.

Komende uit de evangelische traditie heeft hij nog steeds een zekere reserve tegen de cultus. Het mediteren over de tekst van de mensenwijdingsdienst geeft bij hem echter de doorslag: daaraan ervaart hij, dat de Christus werkelijk aanwezig kan zijn in het sacrament van brood en wijn. Dit geeft hem het ook gevoel: 'nu is het afgelopen met jouw werk in de protestantse kerk'. De rest van zijn leven zou hij geheel aan de beweging voor religieuze vernieuwing wijden.

Ter voorbereiding van de oprichting van de beweging wordt een bijeenkomst in Breitbrunn gehouden, waar de toen al ernstig zieke Michael Bauer woont; treffend stond hij, die met Rittelmeyer zo'n lange weg gegaan was, als 'peetvader' bij de geboorte van de beweging. Aansluitend, in september 1922, volgt de stichting van de Christengemeenschap in Dornach, waar de eerste 45 priesters gewijd worden.

Maar aan het begin daarvan treft hen, ook

Rittelmeyer persoonlijk, een zware slag: zijn metgezel van vele jaren, Christian Geyer, laat op het laatste moment weten deze stap niet te kunnen zetten. De leiding van de beweging wordt vervolgens gevormd door een driemanschap van hoofdbewindsdragers: Friedrich Rittelmeyer, Emil Bock en Johannes Werner Klein (in plaats van Geyer). Rittelmeyer wil niet het aan hem voorgestelde primaat aannemen, maar wordt na herhaald aandringen in 1925 als aartsbewindsdrager het hoofd van de beweging. Zijn bedachtzame en bemiddelende aard contrasteert wel eens met vuriger elementen uit de kring, maar geeft vanuit Stuttgart, waar het hoofdkwartier is gevestigd, de beweging in de roerige beginjaren de nodige rust en stabiliteit waar overzicht gevraagd is. Zijn werkzaamheden voor de Christen-

gemeenschap – naast het aartsbewindsdragerschap ook de hoofdredactie van het tijdschrift *Die Christengemeinschaft*, het geven van vele voordrachten en het met Emil Bock opzetten en verzorgen van een priesteropleiding – geven hem een werklast, waarin hij vaak te veel van zichzelf vergt. Toch neemt hij, op direct verzoek van Rudolf Steiner, in 1923 ook zitting in het bestuur van de Duitse Antroposofische Vereniging. Rittelmeyer beschrijft: “Hij sprak meermalen na elkaar: ‘Daarmee mag men u niet belasten.’ – toen gaf hij me de hand en zei: ‘Daarmee mag men u niet belasten – Doet u het toch!’”. Hij heeft deze functie, naast al zijn andere werkzaamheden, tot 1931 bekleed, in een voor de Antroposofische Vereniging moeilijke tijd. Het geeft aan hoezeer hij de antroposofie als spirituele impuls in de moderne cultuur van essentieel belang achtte.

De dreigende opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland maakt duidelijk, hoe kritisch de maatschappelijke situatie is en wat voor krachten daar aan het werk zijn.

Na de machtsovername in 1933 is op weinig goeds te hopen. In 1935 wordt de Antroposofische Vereniging in Duitsland verboden en ook de Christengemeenschap dreigt hetzelfde lot te ondergaan. Door alert en herhaald optreden van Rittelmeyer, samen met Alfred Heidenreich en Eduard Lenz kan dit een tijd lang worden tegengehouden, uiteindelijk tot 1941. Maar toen was de Christengemeenschap reeds dusdanig gevestigd in diverse landen dat, ondanks de ontberingen en de verliezen die zijn geleden, de mensenwijdingsdienst een stabiele basis op aarde had gekregen.

Actieve innerlijke ontwikkeling

Friedrich Rittelmeyer was iemand die persoonlijk bescheiden was, de mensen open en hartelijk tegemoet trad en bovenal iedereen in zijn waarde liet. Hij vertelde, dat hij in zijn leven altijd op het goede in de mens vertrouwd had, en slechts in weinig gevallen daarin echt teleurgesteld is geweest. Hij kon zich ook serieus bezighouden met tegenstanders van het christendom (met name Nietzsche), om daar de positief uitdagende kracht in te vinden. Hij was strijdbaar, maar niet polariserend, steeds bereid het gemeenschappelijke te zoeken en van daar uit verder te gaan.

In bepaalde aspecten (in zijn achtergrond, in zijn stijl en spraakgebruik) was Friedrich Rittelmeyer een mens van zijn tijd, de eeuwwisseling en de vroege 20^e eeuw. Dat wat hem bewoog en kracht tot werken gaf, zijn echter thema's die in de huidige tijd niets aan actualiteit hebben ingeboet. Hij heeft altijd een groot belang gehecht aan actieve innerlijke ontwikkeling door middel van gebed en meditatie. Dit gaf hem de innerlijke draagkracht van waaruit hij kon werken.

Voor hem waren met name het Johannes-evangelie en het Onzevader onuitputtelijke

bronnen. Veel aspecten daarvan belichtte hij in zijn boek 'Meditatie', dat ook nu nog zeer veel waardevols te bieden heeft voor innerlijke verdieping. De 'Ik Ben'-woorden uit het Johannesevangelie waren voor hem een belangrijke toegangsweg. Een ander aspect van Rittelmeyer is dat hij religiositeit ook steeds verbinden kon met de veranderingen in mens en maatschappij. Reeds de titel van het tijdschrift *Christentum und Gegenwart*, dat hij met Geyer uitgaf, getuigt hiervan.

Later schreef hij in het tijdschrift *Die Christengemeinschaft* regelmatig notities en artikelen over aspecten van het actuele wereldgebeuren. In een tijd waarin veranderingen in maatschappij, cultuur, techniek en milieu sneller optreden dan ooit tevoren, is dit zeker niet minder nodig.

Centraal in alles staat Christus. Rittelmeyer is zelf in zijn leven de weg van Jezus tot Christus gegaan, via de theologie en filosofie, door de antroposofie, die hij steeds aan eigen onderzoek en ervaring onderwierp, tot het punt dat hij in 1936 zijn boek 'Christus' kon schrijven, 24 jaar na het verschijnen van zijn boek over Jezus. Het is de kosmische Christus, die in deze tijd de mens op een nieuwe wijze naderen wil.